

קהילות יהודיות במקדוניה ובתרכיה בעת העתיקה

אשר עובדיה

עדויות לקיומן של קהילות יהודיות במקדוניה ובתרכיה בעת העתיקה¹ מצויות במעשי השליחים ובכתביו של פילון האלכסנדרוני. בנוסף לכך, חומר אפיגרפי ושרידים ארכיאולוגיים-אדריכליים נוסכים אור על קיומן של קהילות יהודיות פעילות באזורים אלה. כך, למשל, אנו למדים על קהילות בסטובי, בפיליפי, בסלוניקי, בןוריה ובדיון שבמקדוניה ובזיה שבתרכיה. נתונים אלה לסוגיהם - מקורות היסטוריים, ראיות אפיגרפיות וממצא ארכיאולוגי-אדריכלי מעידים על חשיבותה ועל מעמדה של החברה היהודית במקדוניה ובתרכיה בעת העתיקה.

במהלך מסעותיו להפצת הנצרות ותורתה, התייחס פאולוס גם לכל אותם יישובים שהיו בהם קהילות יהודיות ובתי-כנסת. הוא התפלל בבתי-כנסת שונים, הטיף ודרש בהם את דרשותיו, תוך שהוא מוכיח את אנשי הקהילה היהודית, ואף נאלץ להימלט, יחד עם בני פמלייתו, מפני מתנגדיו מקרב היהודים.

בפיליפי בילה פאולוס מספר ימים, אחר שהוא ומלוויו באו אליה ישר מן האי סאמותראקי והעיר ניאפוליס: 'ומשם אל פיליפי, היא הראשונה בערי הפלך של מקדוניה והיא בת-חורין, ונשב בעיר הזאת ימים אחדים. וביום השבת יצאנו אל מחוץ לעיר, ליד הנהר אשר שם מקום-תפילה כמנהגם, ונשב ונדבר אל הנשים הנקהלות שמה'.²

פאולוס ומלוויו התמידו במסעותיהם בהעזה רבה ובחירוף-נפש, כשהאמונה מפעמת בקרבם, והרצון העז, הביטחון העצמי ויכולת השכנוע מכלכלים את מעשיהם ומנחים את מהלכיהם. הם שמו להם למטרה ערים גדולות וידועות, שהייתה בהן אוכלוסייה יהודית פורחת. כך הם פקדו את סלוניקי וןוריה, ביקרו בבתי-הכנסת שהיו בשתי ערים אלו, הטיפו ודרשו בהם: 'ויהי אחרי עברם באמפפוליס ובאפולוניה ויבואו אל תסלוניקי אשר שם בית-כנסת היהודים. ופאולוס נכנס אליהם כמשפטו ושלוש שבתות דיבר עמהם בדרכי הכתובים... והאחים מהרו לשלח את פאולוס ואת סילא בלילה

1. דיון ורקע היסטורי על התיישבות יהודית ביוון (כולל האיים וכרתים), ראה אצל: B.D.

.Mazur, *Studies on Jewry in Greece*, 1, Athens 1935, pp. 7-14

2. מעשי-השליחים טז, לב-יג.

לְבְרוּאָה (היא וּוְרִיָּה - א"ע). והם בבואם שמה הלכו לבית-כנסת היהודים.³ בסלוניקי נתקל פאולוס בהתנגדות חריפה מצד אנשי הקהילה היהודית והוא נאלץ לנטוש את משימתו ולעבור באישון לילה לוֹוְרִיָּה, כדי שיד התוקפים לא תפגע בו ובמלוויו. בוֹוְרִיָּה נהגו בהם בסבלנות רבה יותר ודבריהם ודרשותיהם נתקבלו בבית-הכנסת באורך-רוח. אולם גם כאן השיגה אותם ידם של יהודי סלוניקי. כאשר שמעו הללו, כי פאולוס וחבריו ממשיכים בהטפותיהם ובדרשותיהם, באו והסיתו את יהודי ווריה נגדם,⁴ (איור מס' 4).

פילון האלכסנדרוני מציין בכתביו כי יהודים חיו גם במקדוניה⁵: τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ εἰς Ἑυρώπην, Θετταλίαν, Βοιωτίαν, Μακεδονίαν ... καὶ οὐ μόνον αἱ ἤπειροι μεσταὶ τῶν Ἰουδαϊκῶν ἀποικιῶν εἰσιν, ..." משגשגות בחבל ארץ נרחב זה, שבצפונה של יוון, דבר המשתקף גם במעשי השליחים כפי שראינו למעלה.

אחת-עשרה כתובות ביוונית, שנתגלו בעבר במקדוניה ובתרכיה, נוסכות אור על הימצאותן של קהילות יהודיות באזורים אלה. תשע כתובות נמצאו במקדוניה ושתיים בתרכיה.

1. הכתובת הידועה ביוונית של קלאודיוס טיבריוס פוליכרמוס הקרוי גם אכיריוס (Ἀχύριος), שנתגלתה בסטובי ב-1931, כוללת 32 שורות והיא הארוכה מבין הכתובות הנדונות. (איור מס' 1). העמוד שעל-גביו נחרתה הכתובת נמצא בשימוש משני בחצר הקדמית של כנסייה נוצרית בתכנית בסיליקלית מן המאה החמישית לספירה, שנבנתה על שרידיהם של שני בניינים קדומים יותר, קרוב לוודאי בתי-כנסת. הדבר מתברר מעדויות ארכיאולוגיות, בעקבות חפירות שנערכו באתר בראשית שנות השבעים.⁶ הכתובת, המיוחסת למאה השלישית לספירה, מתארת את הקמת הבניינים בזכות תרומתו של קלאודיוס טיבריוס פוליכרמוס המכונה בכתובת

3. מעשי-השליחים יו, א-ב, י.

4. מעשי-השליחים יו, י, יג.

5. Philo, *Legatio ad Gaium*, 281-282.

6. על החפירות בסטובי ראה: J.R. Wiseman and D. Mano-Zissi, 'Excavations at Stobi, 1970', *American Journal of Archaeology*, 75 (1971), pp. 395-411; *idem*, 'Excavations at Stobi, 1971', *AJA*, 76 (1972), pp. 407-424; *idem*, 'Excavations at Stobi, 1973-1974', *Journal of Field Archaeology*, 1 (1974), pp. 117-148.

'האב של בית הכנסת בסטובי' (ὁ πατήρ τῆς Στόβου συναγωγῆς).⁷ כתובת זו מראה שמקום מגורים פרטי שונה למקום תפילה, שנועד בין היתר גם לשירות הקהילה היהודית בסטובי. בחלקה האחרון של הכתובת שומר התורם לעצמו ולירשיו את הבעלות ואת זכות ההחזקה של חררי הקומה העליונה – לכל ימי חייהם. אם מישהו ירצה לקחת זכות זו לעצמו ולשנות אחת מתכניות חררי הקומה העליונה עליו לשלם 250 אלף דינרים לפטריארך (μυριάδας ἑίκοσι πέντε). סכום אדיר זה, הנקוב בכתובת, מעיד על המצב האינפלציוני שבו הייתה נתונה האימפריה הרומית במאה השלישית לסה"נ, במיוחד בין השנים 235 ל-284, דבר המסייע לקבוע את זמנם של הכתובת ושל בית הכנסת של פוליכרמוס. (איור מס' 2).

תואר הפטריארך, שבוודאי מכוון לראש הקהילה היהודית, מצוי גם באחת מתשע הכתובות ביוונית המשובצות ברצפת הפסיפס שבבית הכנסת בחמת-טבריה מאמצע המאה הרביעית לסה"נ (λαμπροτάτω πατριαρχῶν).⁸ לדברי הנגל ייתכן כי הכתובת בסטובי היא האזכור הראשון של הפטריארך בתפוצות. הדבר מדגיש, לדעתו, את השפעת יהדות ארץ-ישראל על התפוצה היהודית בימי רומי האחרונים.⁹ הוא סבור, שהתאריך המתקבל על הדעת לזמנה של הכתובת הוא סוף המאה השלישית וייתכן שתאריכה הוא 279 לסה"נ.¹⁰

7. E.L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934, pp. 79–80; B. Lifshitz, *Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives*, Paris 1967, pp. 18–19; N. Vulić, 'Inscription grecque de Stobi', *Bulletin de Correspondance Hellénique*, LVI (1932), pp. 291–298; J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, I, Città del Vaticano-Paris 1936, pp. 504–507 (No. 694); A. Marmorstein, 'The Synagogue of Claudius Tiberius Polycharmus in Stobi', *JQR*, XXVII (1936/37), pp. 373–384
8. M. Dothan, 'The Synagogue at Hammath-Tiberias', *Qadmoniot*, I, 4 (1968), pp. 116–123; *idem*, 'The Synagogue at Hammath-Tiberias', in: L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, pp. 63–69; *idem*, *Hammath Tiberias*, Jerusalem 1983, pp. 54–60; Ruth and A. Ovadiah, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Rome 1987, pp. 64–65; (ליפשיץ (לעיל, הערה 7), עמ' 63 (מס' VII, VIII).
9. M. Hengel, 'Die Synagogeninschrift von Stobi', *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, 57 (1966), pp. 145–183
10. שם, עמ' 159–181.

2. כתובת קבורה, שנתגלתה בסלוניקי במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, מיוחסת לסוף המאה השנייה לספירה; וזו לשונה:

Μημόριον Ἰβραμῆος[υ] καὶ τῆς σύμβλου αὐτοῦ Θεοδότης
 הקבר של אברמיאוס (קרי: אברהם - א"ע) ושל אשתו תיאודוטס.¹¹
 כתובת זו היא עדות ברורה לקיומו של בית-קברות יהודי בסלוניקי בתקופה הרומית. מעניין צירוף השמות בכתובת: מחד, שם עברי לבעל, ומאידך - שם יווני מובהק לאשתו (מתנת-אל או מתנה).

3. במהלך חפירות ארכיאולוגיות שנערכו ב-1930 בדיון, כ-70 ק"מ דרומית-מערבית לסלוניקי (אף היא בתחום מקדוניה), בהנהלתו של גיאורגיוס סוטיריאדס, נתגלתה כתובת יוונית, שפורסמה בכתב-עת יווני מבלי לעורר את תשומת-לב החוקרים.¹² הכתובת חרותה על שבר לוח של מצבת קבורה וכוללת שתי מלים, שהראשונה שבהן חלקית: ἄρχισυνάγωγος - סוטיריאדס השלים את התחילית של המלה הראשונה ב- Μαξ - או Δεκ, כך ששמו של הנפטר לפי ההשלמה המוצעת הוא Μάξιμος / Δέκιμος. לפנינו אפוא: Μάξιμος / Δέκιμος ἄρχισυνάγωγος - (מכסימוס או דקימוס ראש בית-הכנסת. וכך כותב סוטיריאדס במאמרו: 'בין הממצאים הספוראדיים מהתקופה הרומית, נתגלה כאן במהלך החפירות שבר לוח של מצבת-קבורה הנושא את השם מכסימוס או דקימוס הארכיסינגוגוס. אין זה יוצא דופן, שבעיר יוונית קטנה ופורחת הייתה גם מושבה רומית נכבדה, לפחות מימי הקיסר טיבריוס, והתקיימה בה בד-בבד, כבר מימי השליח פאולוס, גם קהילה יהודית משגשגת ביישוב הנמצא לא הרחק מסלוניקי והעיר ווריה'.¹³

מכתובת קבורה זו אפשר להסיק על קיומה של קהילה יהודית בדיון בתקופה הרומית, שמכסימוס או דקימוס (הנפטר) היה ראש בית-הכנסת שלה. אולם התואר ארכיסינגוגוס אינו מעיד בהכרח שהוא תואר לראש בית-כנסת. לא מן הנמנע, על-פי הכתובות שלהלן, שמדובר כאן על נשיא או ראש אגודה (גילדה). למיטב ידיעתנו, בחפירות הארכיאולוגיות, הנערכות בדיון בשנים האחרונות על-ידי אוניברסיטת

11. פריי (לעיל, הערה 7), עמ' 504 (מס' 693).

12. G. Soteriades, 'Ἀνασκαφαὶ Δίου Μακεδονίας' ('Archaeological Excavations at Dion in Macedonia'), Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (*Praktika of the Archaeological Society in Athens*, 1930), Athens 1932, p. 50

13. שם (התרגום מיוונית שלי).

סלוניקי, לא נתגלו עדויות נוספות לקיום קהילה יהודית בעיר.

4. בעיר אולינתוס נמצאה עוד במאה הקודמת כתובת יוונית, שתאריכה אינו ברור, אך ייתכן שהיא מהתקופה הרומית. הכתובת מזכירה את Αἰλιανὸς Νείκων ὁ ἀρχισυνάγωγος Θεοῦ ἤρωος καὶ τὸ κολλ[ή]γιον Βεΐβιος¹⁴.³ Αὐτώνιος

5. בסלוניקי נתגלתה בשנת 1884 מצבת-קבורה משנת 154 לסה"נ, שהוקמה על-ידי οἱ συνήθε[ις] (חברי האגודה) Ἡρακλέος⁴ τοῦ ἄρχισυναγωγοῦντος (גילדה), היינו הכתובת מציינת איש מסוים בהיותו ראש בית-כנסת או נשיא אגודה (גילדה), היינו ἄρχισυναγωγοῦντος ייתכן, שבתוקף תפקידו הוא כיהן גם כמוזכיר או כפקיד פיננסי של האגודה (הגילדה).¹⁵ כתובת זו מעוררת קושי מסוים בדבר זהותה היהודית בגלל השם הרקלס.

6. בכתובת אחרת, המתוארכת לשנת 155 לסה"נ, הטקסט מקוטע ומתייחס לאותה συνήθεια (אגודה או קבוצה) וגם בה מופיעה המלה ἀρχισυναγωγοῦντος (בהיותו נשיא או ראש האגודה, או ראש בית-הכנסת).¹⁶

7. כתובת-קבורה נוספת מסלוניקי, משנת 160 לסה"נ, נחקקה על-ידי אגודה לזכר אחד מחבריהם:

Ἡ συνήθεια Ἡρωνος Αὐλωνίτου Γ. Ἰουλίῳ Κρήσκειντι ὁὶ περὶ ἀρχ(ι)συναγωγὸν Ἀρτέμωνα Ζυγοποῖον, ἱερῆ Τρύφωνα, τὰ ἐκ τοῦ γλωσσοκόμου γινόμενα αὐτῶ μνίας χάριν. האגודה של הרון אולוניטס עבור גאיוס יוליוס קרקסקנס. החברים של ראש האגודה (היינו, הנשיא - א"ע) או ראש בית-הכנסת ארטמון עושה המאזניים או המשקלות והכהן טריפון (שילמו עבור) הוצאות ארון-הקבורה או הגלוסקמא שלו, לזכרו.¹⁷

לפנינו אפוא שלוש כתובות המצביעות על פעילותן של אגודות מסוימות, אולי

Corpus Inscriptionum Graecarum (addenda et corrigenda), II, Berlin 1843, 14
No. 2007f.

Inscriptiones Graecae, X, 2, 1, Berlin 1972 (repr.), No. 288 .15

.16 שם, מס' 289.

Ph. Petsas, *Archaiologikon Deltion* (Archaiologikon Deltion), 24 (1969), .17
pp. 300-302, Pl. 311; J. and L. Robert (eds.), *Bulletin Épigraphique*, in
Revue des Études Grecques, 85 (1972), No. 263

גילדות, בתוך הקהילה היהודית בסלוניקי בתקופה הרומית. השאלה היא כיצד להתייחס למלה ἀρχισυνάγωγος במקרים הנדונים. האם לראש בית-כנסת או לנשיא אגודה (גילדה)? אם נבחר באפשרות השנייה, הפחות שגרתית, הרי תוארו מצביע על תפקיד מנהלי. כמוהו, גם עמיתיו מאגודות אחרות, שנשאו אותו תואר, היו פעילים בתוך הקהילה היהודית.

8. בְּוֹרְיָה נתגלתה כתובת קבורה לזכר גְּמְלוֹס המיוחסת לתקופת האימפריה וזו לשונה: אָמִיָּה אֲשֶׁתוֹ וְקוֹאֲרָטִיוֹן בְּנוֹ, וְחִבְרֵי הָאֲגוּדָה (הַגִּילְדָה) שֶׁל פּוֹסִידוֹנִיוֹס הַנְּשִׂיָּא (הַאֲרַכִּי־סִינְגוֹגוֹס), לְזִכֵּר גְּמְלוֹס.¹⁸

לפי הכתובת מסתבר, שגמלוס היה חבר ה-συνήθεια, שנשיאה היה פוסידוניוס.

9. מפתיעה במיוחד כתובת שנתגלתה ב-Pydna ב-1949 משנת 250 לסה"נ, ובה הקדשה לְזוֹס העליון (Zeus Hypsistos Zeus "Υψιστος) על-ידי אגודת מאינים (Ἱερησκευταί) שתוארו של אחד הנכבדים בה היה ἀρχισυνάγωγος¹⁹ הכתובת, ודאי אינה יהודית למרות התואר ἀρχισυνάγωγος, אופיה הפאגאני בא לידי ביטוי בהזכרת זוס העליון (Zeus "Υψιστος). האם התואר ἀρχισυνάγωγος בכתובת זו אומץ מן היהדות על-ידי הגויים כתואר במשמעות של ראש אגודה או קבוצה דתית?

10. בכתובת קבורה יוונית מן העיר Bizye (Viza של היום) שבתרקה אנו קוראים: Μνη(μ)α Ῥεβέκας τῆς πρεσβυτέρας κεκυμημένης - קבר רבקה הקשישה (הזקנה) הישנה (הנחה).²⁰ בראש הכתובת מצויים מנורה בעלת שבעה קנים ואתרוג, דבר שאינו מותר ספק בדבר זהותה היהודית של הנפטרת. באשר

18. A. Romiopolou, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον (Archaiologikon Deltion), 28 (1973), p. 439, Pl. 392; Supplementum Epigraphicum Graecum, 27 (1977), No. 267; G. Touchais, 'Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1977', Bulletin de Correspondance Hellénique, 102 (1978), p. 706, with fig. 145 on p. 707

19. J.M.R. Cormack, Mélanges helléniques Offres à G. Daux, Paris 1974, pp. 51-55; J. and L. Robert (eds.), Bulletin Épigraphique, in Revue des Études Grecques, 89 (1976), No. 351.

20. R.M. Dawkins and F.W. Hasluck, (מס' 692) עמ' 503 (הערה 7), ראה פריי (לעיל, הערה 7), 'Inscriptions from Bizye', The Annual of the British School at Athens, No. XII, Session 1905-1906, p. 179f. (No. 5).

למלה $\pi\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$ קיים קושי מסוים. האם מדובר באשה מכובדת ובעלת מעמד בתוך קהילתה, שתוארה זהה לזה של $\alpha\rho\chi\iota\sigma\upsilon\nu\acute{\alpha}\gamma\omega\gamma\omicron\varsigma$ בדומה לתוארה של רופינה היהודיה $\text{Ρουφείνα Ἰουδαία ἀρχισυνάγωγος}$ בכתובת-קבורה מאיזמיר?²¹ במלים אחרות, האם קיים קשר בין התואר $\pi\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$ לבין $\alpha\rho\chi\iota\sigma\upsilon\nu\acute{\alpha}\gamma\omega\gamma\omicron\varsigma$, או שמא המושג $\pi\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$ מציין בפשטות אשה שהגיעה לגיל מבוגר, כלומר רבקה היהודייה הזקנה? ייתכן גם שמדובר באשתו של $\pi\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\tau\acute{\epsilon}\rho\omicron\varsigma$ כלומר באחד מחברי הגרוסיה המקומית.²² מכאן גם תוארה $\pi\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\tau\acute{\epsilon}\rho\alpha$ סביר להניח, שמדובר בתואר המציין מעמד חברתי מכובד, בזכות מעשיה וכישוריה, בתוך הקהילה היהודית ב-Bizye, במיוחד בקרב נשות הקהילה.

11. כתובת אחרת מתרכיה מזכירה את $\Gamma. \text{Ἰούλιον [O]ὕαλεντα}$ $\alpha\rho\chi\iota\sigma\upsilon\nu\acute{\alpha}\gamma\omega\gamma\omicron\varsigma$ כ- $\tau\acute{\eta}\varsigma$ $\sigma\upsilon\nu\alpha\gamma\alpha\gamma\omega[\gamma]\acute{\eta}\varsigma$ $\tau\acute{\omega}\nu$ $\kappa\omicron\upsilon\rho\acute{\epsilon}\omega\nu$.²³ האם המלה $\sigma\upsilon\nu\alpha\gamma\alpha\gamma\omega$ בכתובת זו היא במשמעות גילדה מקצועית, או שמא הכוונה למקום מושבם המוגדר של חברי גילדת הספרים בתוך בית-הכנסת, דוגמת בית-הכנסת הגדול, הדיפלוסטון, באלכסנדריה שהיו בו 'קתדראות של זהב' ומושבים קבועים לסוגים השונים של בעלי המלאכה: צורפים, נפחים וכיו"ב ("זהבין בפני עצמן וכספין בפני עצמן ונפחין בפני עצמן")²⁴ אם נקבל אפשרות זו, הרי ה- $\alpha\rho\chi\iota\sigma\upsilon\nu\acute{\alpha}\gamma\omega\gamma\omicron\varsigma$ בכתובת הנדונה הוא במשמעות של ראש בית-כנסת.

מבין השרידים היהודיים שנתגלו במקדוניה יש להזכיר קבר יהודי מעוטר מהתקופה הביזנטית הקדומה. (איור מס' 3). הקבר נתגלה בעת הפירת היסודות לקמפוס החדש של אוניברסיטת סלוניקי, שנבנה על אתר בית-העלמין העתיק של יהודי העיר. הקבר בנוי ויש בו תא מלבני אחד, קירותיו מטויחים ומשוחים בצבע בהיר, ותקרתו בנויה קמרון חביתי. על הקירות שנותרו משוח פס עיטורי כהה על הרקע הבהיר. הפס משוח בצורה אופקית בשליש העליון של הקיר הארוך של התא וסביב קירותיו הצרים.

21. A. Ovadiah, 'Ancient Synagogues in Asia-Minor', *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology* (ed. E. Akurgal) (Ankara-Izmir, 23-30 September 1973), II, Ankara 1978, p. 858.

22. ראה פריי (לעיל, הערה 7), עמ' 503 (מס' 692 למטה).

23. *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes*, I, Paris 1911, No. 782.

24. על הדיפלוסטון ראה בבלי, סוכה נא ע"ב; תוספתא, סוכה ד, ו; ירושלמי, סוכה, פ"ה נה, ע"ב.

במרכז המקומר של תקרתו צויר עיגול, אולי זר מסוגנן וסֶכְמַתִּי; על אחד משני קירותיו הצרים צוירה מנורה בעלת שבעה קנים. היא מתוארת בצורה לינארית ופשוטה, וניצבת על שלוש רגליים וקו אופקי תחתון מחבר את שלושתן ויוצר צורת מלבן. בקיר הצר השני שממול הייתה כנראה גומחה או מגרעת.²⁵ המנורה הזאת מוכיחה בעליל את זהותו היהודית של הקבר.

פתחנו בכתובת היוונית מבית־הכנסת בסטובי ונסיים בעדות אדריכלית מסטובי הקשורה בבניין בית־הכנסת במקום. אין ספק, שהיא מוסיפה נדבך נוסף לקיומן ולפעילותן של הקהילות היהודיות במקדוניה בכלל ובסטובי בפרט.

החפירות שערכו J.R. Wiseman ו-D. Mano-Zissi בראשית שנות השבעים²⁶ העלו, שהכנסייה הבסיליקלית מן המאה החמישית לסה"נ הוקמה מעל שני בניינים קדומים יותר, קרוב לוודאי בתי־כנסת. בית־הכנסת הקדום יותר, זה של פוליכרמוס, הוא מן המאה השלישית לסה"נ, כפי שמעידה גם הכתובת עצמה, בעוד שהמאוחר יותר מתוארך למאה הרביעית לסה"נ. מאחר שתכניות הבניינים האלה אינן ברורות די צורכן, קשה גם לזהות בהן אותן יחידות אדריכליות המוזכרות בכתובת, ה־τρίκλινον (triklinion) וה־τετράστοον (tetraστοon) שבנה פוליכרמוס מכספו הוא. יחד עם יחידות אדריכליות אלו הקים פוליכרמוס גם יחידה שנועדה לשמש כבית־כנסת (ἄγλος τόπος בכתובת). יחידה זו היא קרוב לוודאי הבניין מן המאה השלישית, כתאריך הכתובת, ששרידים ממנו נתגלו בחפירות הארכיאולוגיות בראשית שנות השבעים²⁷ מתחת לבניין בית־הכנסת המאוחר יותר (מאה רביעית), שהפך במאה החמישית לכנסייה נוצרית. הנגל נוטה להאמין,²⁸ שפוליכרמוס הורה בצוואתו להפוך את ביתו הפרטי לבית־כנסת; ייתכן שאף הרשה לתת שירותים לקהילה היהודית ולערוך תפילות בציבור בבית. הדבר הצריך עריכת שיפוצים שונים בבניין ובחדריו, כמו ריהוט מתאים, מקום תפילה הולם, חדרי נשים, מקום ארון הקודש והמנורות וכדומה.

הטריקליניון והטטראסטואון שבכתובת היוו, מן הסתם, יחידות אדריכליות שונות בתכלית מבחינה פונקציונלית מזו של ה־ἄγλος τόπος (בית־הכנסת). לפי הכתובת, פוליכרמוס לא הגביל את השהייה בחדרי הקומה העליונה של הבניין. לדעת

25. זכרון סלוניקי (עורך: ד"א רקנטי), א, תל־אביב תשל"ב, 4 (תמונה); (Greek) p. 9 (23)

November, 1971 זכרונות) *XPONIKA*

26. Wiseman and Mano-Zissi (לעיל, הערה 6).

27. בעניין מידות אדריכליות אלו בכתובת, ראה לעיל, הערה 7.

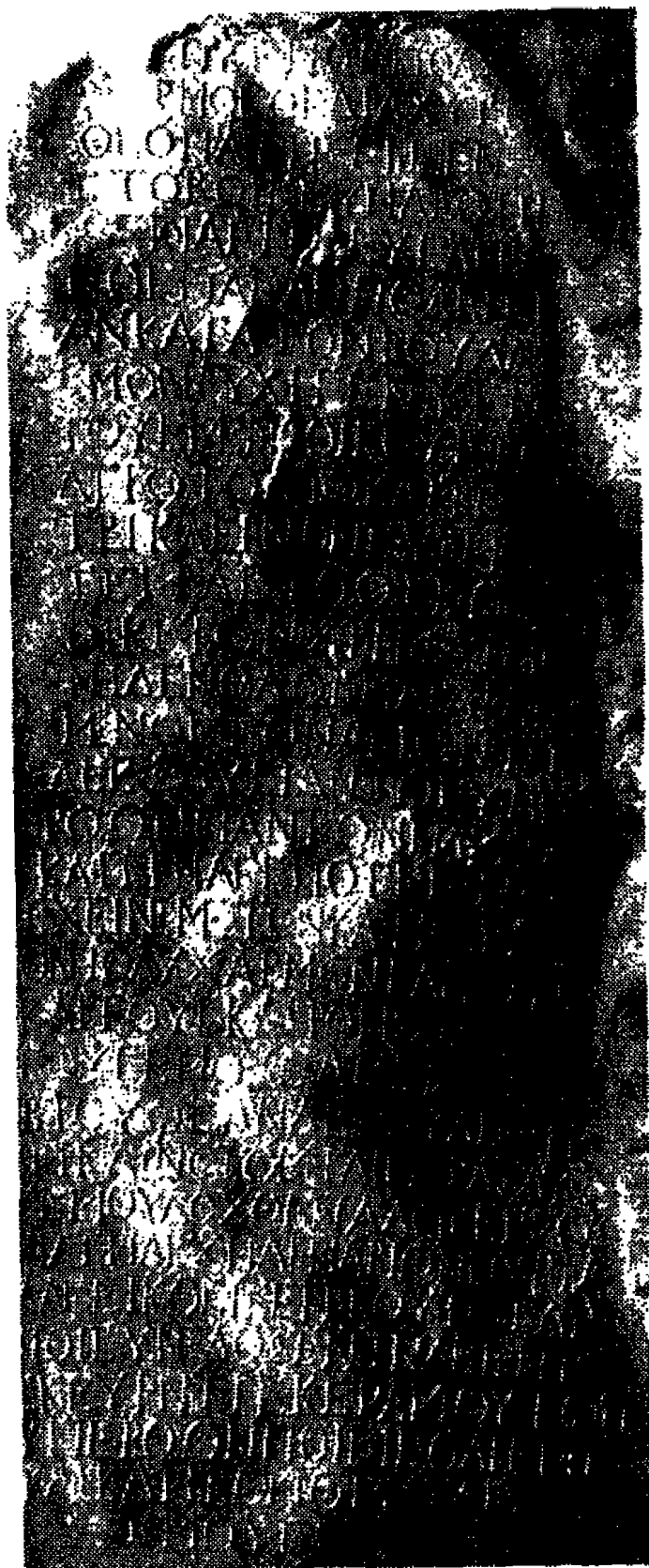
28. שם (לעיל, הערה 5), עמ' 164.

הנגל²⁹ אפשר לפרש זאת בכך שהתורם העביר לקהילה את בית־מגוריו הפרטי. בתמורה למגוריו בקומה העליונה הוא התחייב לשאת בהוצאות תיקוני הגג. פוליכרמוס העריך, שהוא ויורשיו יוכלו לגור לעולם ב'מקום הקדוש', היינו בתחום בית־הכנסת. כאדם במעמדו וכבעל אמצעים, היו בוודאי לפוליכרמוס אפשרויות לרכוש לעצמו בית בכל מקום שיחפוץ, אך הוא רצה לשמור לעצמו וליוורשיו את הזכות להתגורר לנצח במקום שהשכינה שוכנת בו. ההקפדה היתרה שבה נקט על מנת להבטיח את זכויותיהם, כערות הכתובת, מצביעה על כך שהוא צפה שבעתיד תתעורר התנגדות במיוחד לאחר מותו, מצד אנשי הקהילה בסטובי וראשיה. אין ספק, שפוליכרמוס נטל חלק פעיל בחיי הקהילה היהודית בסטובי והשפעתו הייתה גדולה, בין היתר בשל ממונו. עם זאת, נשאלת השאלה מדוע הוא מצא לנכון לציין בכתובת, שהוא חי כל חייו לפי היהדות (κατὰ τὸν Ἰουδαϊσμόν) ייתכן שפוליכרמוס היה גר צדק שראה כגולת־הכותרת של חייו את התרומה לבית־הכנסת. Lietzmann סבור שדבר זה אפשרי, כיוון שגם גרי צדק יכלו לקבל תואר כבוד, כדוגמת פוליכרמוס.³⁰ מכל האמור אפשר להניח, שקהילות אלו שמרו על עצמאותן הדתית ונהנו ממעמד חברתי וכלכלי איתן. למרות שהמקורות ההיסטוריים, החומר האפיגרפי והממצא הארכיאולוגי־אדריכלי אינם רבים, סביר לחשוב שקהילות יהודיות נוספות נתקיימו במקדוניה ובתרכיה ובחלקים אחרים של יוון. הן, ללא ספק, יצרו את הגרעין של יהדות יוון לדורותיה.

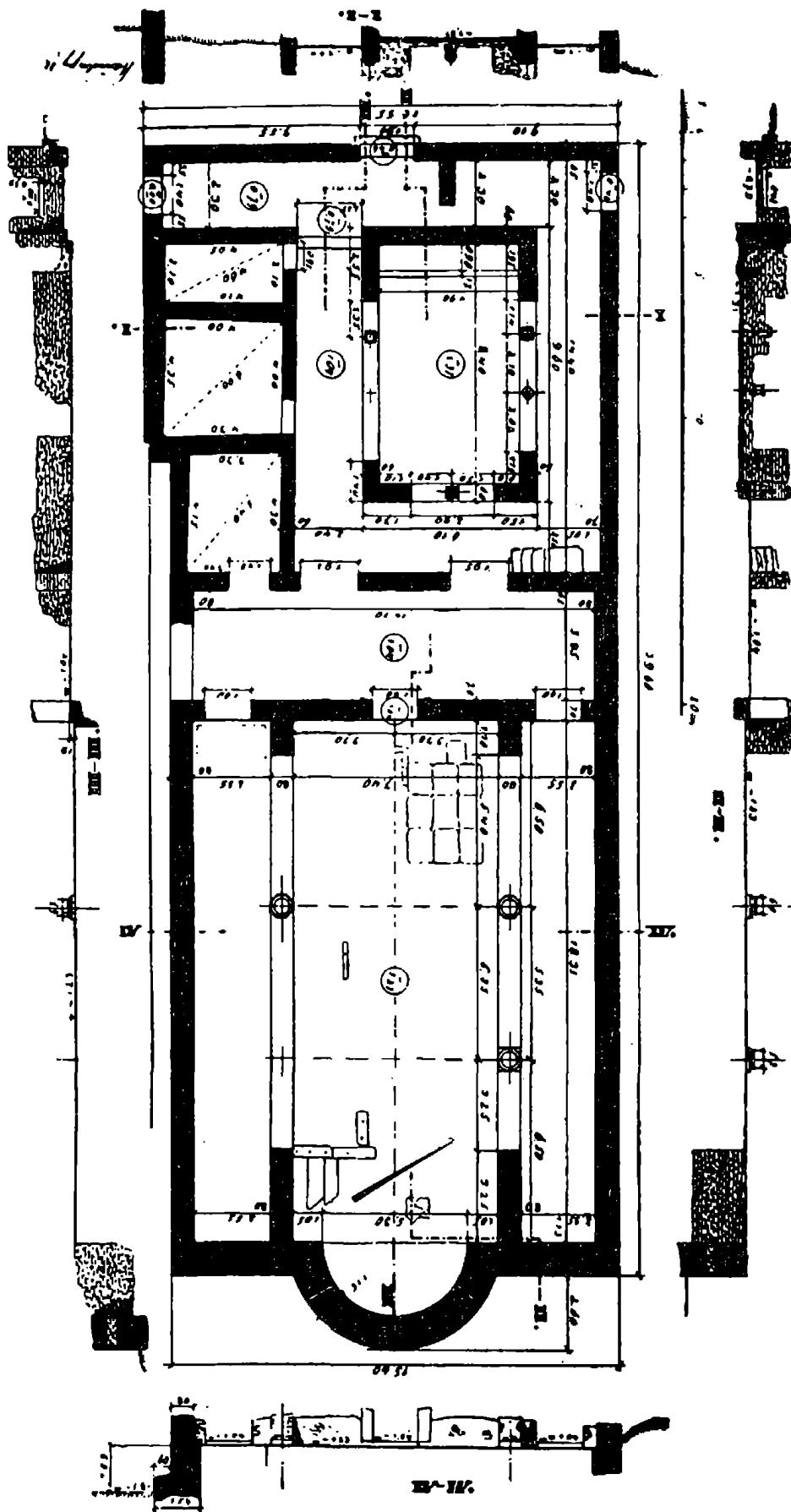
29. שם, עמ' 173.

30. שם, עמ' 178.

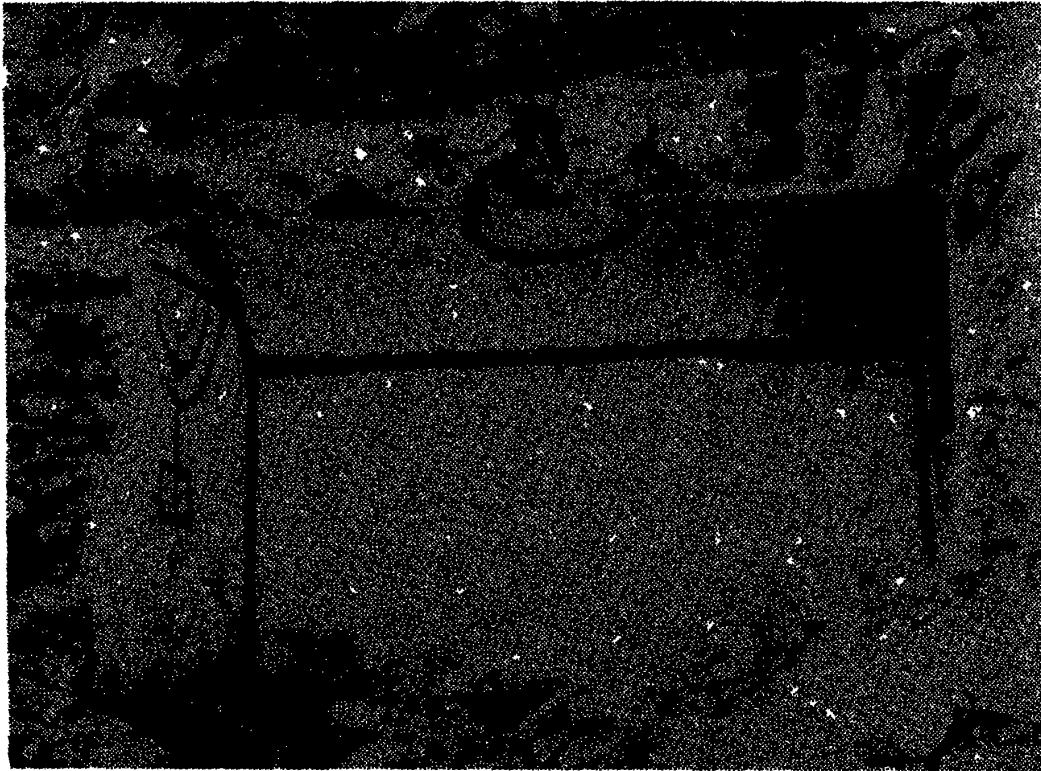

ΤΙΣ ΕΡΙΣΤΕΡΩΝ
ΧΑΡΜΟΣ ΚΑΙ ΑΧΥΡΙ
ΟΣ ΠΑΤΗΡ ΤΗΣ ΕΝ
ΕΤΟΒΟΙΣ ΕΥΝΑΓΩΓΗΣ
ΟΣ ΘΑΛΕΙΤ ΔΕΥΣΑΜΕ
ΝΟΣ ΠΑΣΑΝ ΠΟΛΕΓΕΙ
ΑΝΧΑΤΑ ΤΟΝ ΙΟΥΔΑΙ
ΕΜΟΝ ΕΥΧΗΣ ΕΝ ΕΚΕΝ
ΤΟΥ ΕΜΕΝ ΟΙΚΟΥΣ ΤΩ
ΑΓΙΩ ΤΟ ΠΩ ΚΑΙ ΤΟ
ΤΡΙΚΛΕΙΝΟΝ ΕΥΝΤΩ
ΤΕΤΡΑΣΤΟ Ω ΕΚ ΤΩΝ
ΟΙΚΕΙΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΗ ΔΕΝ ΟΛΩΣ ΠΑΡΑΨΑ
ΜΕΝΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΗΝ
ΔΕΞΟΥΣΙΑΝ ΤΩΝ ΥΠΕ
ΡΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΠΑΣΑΝ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΔΕΣΠΟΤΕΙΑΝ
ΕΧΕΙΝ ΕΜΕ ΤΟΝ ΚΑΤΙ ΒΕΡΙ
ΟΝ ΠΟΛΥ ΧΑΡΜΟΝ ΚΑΙ ΤΟΥΣ
ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΥΣ
ΤΟΥΣ ΕΜΟΥΣ ΔΙΑ ΠΑΝΤΟΣ
ΒΙΟΥ ΟΣ ΑΝ ΔΕ ΒΟΥΛΗΘΗ
ΤΙΚΑΙΝΟΤΟΜΣΑΙ ΠΑΡΑ ΤΑΥ
ΓΕΜΟΥ ΔΟΧΘΕΝ ΑΔΩΣ ΕΙΤΩ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΔΗΝ ΑΡΙΩΝΝΥΡΙΑ
ΔΑΣΕΙ ΚΟΣΙ ΓΕΝΕ ΕΟΥ ΤΩ ΓΑΡ
ΜΟΙ ΕΥΝΕ ΔΟΣ ΕΝ ΤΗΝ ΔΕ ΕΠΙ
ΕΚΕΥΗΝ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΟΥ ΤΩΝ
ΥΠΕΡΩΩΝ ΠΟΙΕΙΣ ΘΑΙ ΕΜΕ
ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΥΣ
ΕΜΟΥΣ

איור מס' 1: הכתובת היוונית מבית הכנסת של פוליכרמוס בסטובי

איור מס' 2: בית הכנסת בסטובי

איור מסי 3: קבר יהודי מהתקופה הביזנטית הקדומה בסלוניקי

איור מס' 4: חזית בית הכנסת בעיר ווריה